

طاق کسری؛ ایوان مدائن

Tāq Kasrā; The Arch of Ctesiphon

Mehran Shafiei Nasab Langeroudi

M. A. Graduate, Iranology
University of Tehran

مهران شفیعی‌نسب لنگرودی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ایران‌شناسی
دانشگاه تهران

چکیده

گاهی و به‌ویژه در گفتگوهای عامه و البته حتی در برخی رسانه‌ها، واژه‌هایی درباره مدائن و رخدادهای هنگام ساسانیان، نادرست به‌جای هم به‌کار می‌رود و یا نادرست نگاشته می‌شود. نویسنده در این یادداشت، برخی از آنها را گزارش داده‌است. افزون بر آن، چند نگاره کهن از ایوان خسرو پیش از ویرانی یک شانه آن در تئداب ۱۲۶۷ خ (۱۸۸۸ م) - سال سفر ناصرالدین شاه قاجار به فرنگ - نیز آورده شده است. به باور نگارنده، نباید به گزارش بازسازی گور سلمان فارسی به‌وسیله سلطان مراد چهارم عثمانی، بی‌گمان بود.

کلیدواژگان: تیسفون، مدائن، طاق کسری، ایوان کسری، ایوان خسرو.

Abstract

Sometimes specially in street talk and also even in the media, terms about Al-Mada'in and events of Sasanian era are used in each other's place or written incorrectly. The author has reported some in this note. Furthermore is given some old pictures of Tāq Kasrā before destruction of one of its shoulders in the flood of 1888, the year of Naser al-Din Shah Qajar's trip to Europe. The author believes one should not be sure about the report of restoration of Salman the Persian's tomb by the Ottoman Sultan Murad IV.

Keywords

al-Mada'in, Tāq Kasrā, Iwan-e Kasrā, 'iwan-i-husraw, the arch of Ctesiphon.

درآمد

در مطالعات تاریخی و خوانش نوشتاری در این فصلنامه درباره تاریخ ایران هنگام ساسانی به واژه‌های خسرو، کسری، طاق کسری، تیسفون، مدائن، ایوان مدائن و سلمان‌باک، بسیار برمی‌خوریم. از آنجا که برخی این نام‌ها را برجای هم به کار می‌برند، بایسته است برای یادآوری، به ریشه و پیشینه این واژگان بپردازیم. به گزارش زیر بنگرید.

شاهان

عرب پادشاهان ایران را کسری می‌خواند. کسری معرب هوسرو (پهلوی)، دربردارنده دو واژه هو (=نیک) و سَرو (=سروده) که در فارسی خسرو است. دو خسرو در دودمان ساسانیان به پادشاهی رسیدند؛ خسرو یکم، خسرو گوادان^۱ و خسرو دوم، خسرو پرویز. خسرو یکم را موبدان انوشکروان (پهلوی) -انوشیروان- روان جاویدان خواندند. خسرو دیوار گرگان را برای جلوگیری از یورش هپتالیان آریایی ساخت که ویرانه‌های آن همچنان مانده است. سرانجام با خانات ترک سازش کرد و سرزمین هپتالیان را میان خود و ترکان بخش کرد. این چنین ایران دوره ساسانی با ترکان همسایه شد. پس از او هرمز (هرمز^۲) -که مادرش ترک بود و ترک‌زاد خوانده می‌شد- به پادشاهی رسید. پسرش خسرو پرویز تخت شاهی را از پدر ستاند. جهان‌پهلوان بهرام پور گشسب از دودمان مهران پارتی، او را برکنار کرد و می‌خواست اشکانیان را به اورنگی بازگرداند که با پشتیبانی رومیان از خسرو، ناکام ماند. او را بهرام چوبین خواندند. داستان او در شاهنامه فردوسی، تاریخ طبری و تاریخ بلعمری آمده است. تاریخ‌نویسان در اینکه ایوان مدائن در هنگام کدام خسرو ساخته شده، همراه نیستند.

نام‌ها و جای‌نام‌ها

بین‌النهرین: ایرانیان میانرودان می‌نامند؛ در عراق و سرزمین میان دو رود فرات^۳ و تیگره^۴ (پارسی باستان) یا همان دجله (معرب) است.

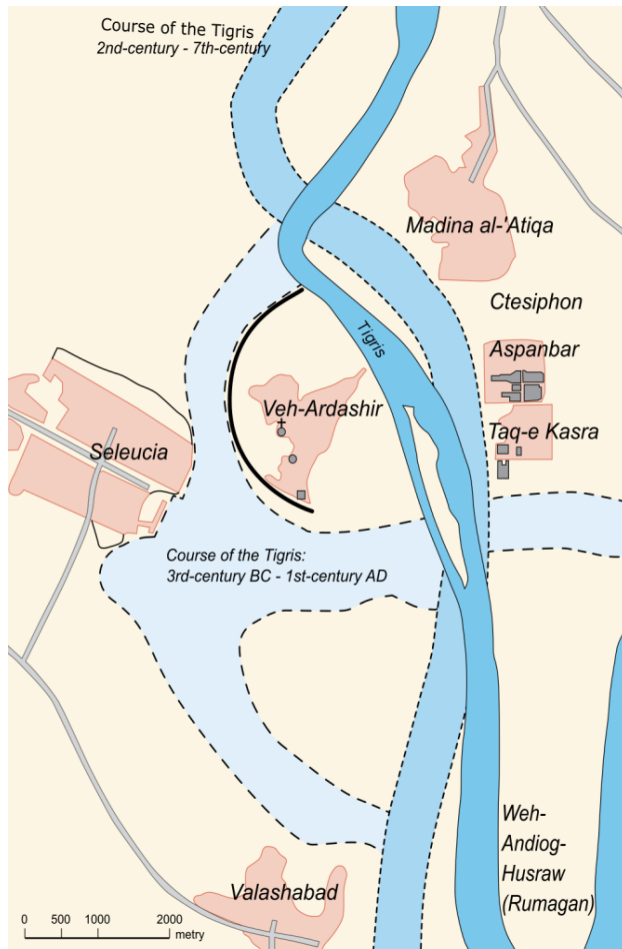
تیگره (پارسی باستان): برابر اروند و الوند، خروشان و تند و تیز را گویند. بستر رود دجله (معرب) شیب تندی دارد و در مسافت کوتاهی بلندای خود را از سرچشمه در کوههای کردستان (ترکیه کنونی) می‌کاهد، از این‌رو، رود به تندی و سیلابی روان است. رودروی آن، فرات چون بلندای خود را از فلات علیا در ترکیه کنونی با گذر از شام در مسافت درازی می‌کاهد، رود بسیار آرامتری است.

(۱) گواد (فارسی)، گوات (پهلوی)، قباد (معرب)، با گوی گوات (کی گباد)؛ نخستین پادشاه کیانی -که عرب او را قباد اکبر می‌خواند- اشتباه نشود. گوی گوات، شاه‌شاهان، شاهنشاه است.

(۲) هرمزد ریخت دیگری از اورمزد (اهورامزدا) است.

3. Euphrates, Ufrātu (: Old Persian)

4. Tigris, Tigrā (: Old Persian)

تصویر (۱) نقشه مدائن (مأخذ: ویکیپدیا)

مدائن: جمع مدینه، شهرها. مدائن دربردارنده چند شهر بر کرانه‌های دجله (تصویر ۱) که شرح آن در کتاب *ایران در زمان ساسانیان* نوشته آرتور کریستنسن ترجمه رشید یاسمی (۲۷۵-۲۸۲) و مدخل «مدائن» *دانشنامه اسلام* لایدن (نک: ترجمه در همین فصلنامه) آمده است.

ایوان: کاخ را گویند. از نام‌های پُرسامد در شاهنامه فردوسی است. ایوان مدائن و ایوان خسرو نام‌های دیگری برای طاق کسری در تیسفون هستند. یکی از کهنترین عکسها از طاق کسری را ژان دیولافوا^۵ در سال ۱۲۶۳ خ-درست پیش از تنداب ۱۲۶۷ که یک شانه ایوان را از میان برد-گرفت. او مجموعه‌ای از این عکسها را در سفرنامه ۸۵-۱۸۸۴م خود جای داده است (تصویر ۴). ۱۲۶۷ جلالی^۶ برابر ۱۸۸۸ ترسایی^۷ و ۱۳۰۶ هجری قمری، سال سفر ناصرالدین شاه به فرنگ بود.

باستان‌شناسان آلمانی در کاوشهای سالهای ۱۹۳۱-۳۲م در تیسفون، گچبریهای یافته‌اند

که یکی از آنها الهام‌بخش استاد محسن مقدم برای انداختن نشان دانشگاه تهران بوده است (تصویر ۲-۳). این آثار در موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شوند. فیلم مستندی به نام «طاق کسری، شگفتی معماری» ساخته پژمان اکبرزاده در زمستان ۱۳۹۶ در انگلستان به نمایش درآمد.

طاق: از آنجا که واژه «طاق» معرب تاک (پهلوی) است، بنابراین نگارش «تاق» نادرست است. واژه‌ها را یا باید به پاکی فارسی و یا معرب نوشت؛ نمی‌شود یک حرف را فارسی کرد و دیگری را معرب نگهداشت.

شهر سلمان‌پاک:^۸ در پیرامون گور سلمان فارسی و در حریم محوطه تاریخی مدائن گسترش یافت. چگونگی کنونی مدائن را در وبگاه مپکارتا^۹ می‌توان دید.

(۵) Jane Dieulafoy: باستان‌شناس فرانسوی که به همراه شوهر و همکارش، سالها در شوش به کاوش پرداخت.

(۸) سلمان‌پاک (معرب).

(۷) میلادی.

(۶) هجری خورشیدی.

(۹) به نشانی mapcarta.com/12526252.

تصویر ۳) نشان دانشگاه تهران
 (مأخذ: وبگاه دانشگاه تهران)

تصویر ۲) یکی از گچ‌بری‌هایی که باستان‌شناسان آلمانی
 در تیسفون یافته‌اند (مأخذ: موزه متروپلیتن نیویورک)

اقلیم و تاریخ

میانرودان از مدائن و بغداد، به دو بخشیده می‌شود^{۱۰}؛ نخست بخش باختری (شمالی) که عرب اینک^{۱۱} را جزیره می‌گوید؛ و دودیگر، بخش نیمروزی (جنوبی). پیرو آن فرهنگ و شهرنشینی (تمدن) سامی نیز به دو بخش آشوری در باختر و بابلی در نیمروز - که با هم سر ناسازگاری داشتند - بخش شد.^{۱۲} امروزه ویرانه‌های شهر بابل که پایتخت بابل بوده، در نزدیکی شهر حله است و علامه حلی شهروند آن بوده‌است. از دیگر شهرهای بابل، اور بوده که ویرانه‌های آن اکنون در کنار شهر ناصریه است. حیره پایتخت لخمیان (بنی‌لخم)^{۱۳} ولیعهدنشین ساسانیان است که خسرو پرویز از میانش برد و در سده‌های نخست دوره اسلامی، کاخهایش منبع فراهم کردن مصالح ساختمانی کوفه و پسان نجف شد. حیره در میانه بابل و قادسیه - جایی که جنگ قادسیه رخ داد - است. در قادسیه روی داد. شهر کربلا از واپسین سالهای سده چهارم و آغاز سده پنجم ق. ساخته شد. عضدالدوله دیلمی با مرمت و نوسازی مرقد علی بن ابی‌طالب در نجف و حسین بن علی در کربلا، تمایلات شیعی خود را ابراز کرد و پس از مرگ در جوار مرقد علی دفن شد (کرمر، ۸۲). کربلا در نزدیکی بابل و در هشت‌فرسنگی آن است و ویرانه‌های نینوا در نزدیکی موصل، هشتاد فرسنگ دورتر؛ بنابراین، نینوا خواندن کربلا نادرست بوده‌است.

۱۰) بخشیدن = تقسیم کردن.

۱۱) اینک: اشاره به نزدیک.

۱۲) چهار سو: ۱- آپاختر (پهلوی)، باختر (فارسی)، شمال (عربی)

۲- خوراسان (پهلوی)، خراسان (فارسی)، شرق (عربی)

۳- خوروران (پهلوی)، خاور (فارسی)، غرب (عربی)

۴- نیمروچ (پهلوی)، نیمروز (فارسی)، جنوب (عربی).

برای آگاهی بیشتر، نک: شهیدی مازندرانی، حسین (بیژن)، چهار سو، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۵.

۱۳) همان مندریان (آل‌مندره، منادره).

تصویر ۴) ایوان خسرو، ۱۲۶۳ خ (مأخذ: ژان دیولافوا)

سلطان مراد چهارم، پیمان زُهاب و بازسازی گور سلمان

در سال ۱۰۲۰ ق بین دو دولت ایران و عثمانی، معاهده صلح بسته شد. دولت عثمانی از تصرف کلیه نواحی غربی ایران صرف نظر کرد و در مقابل، شاه عباس صفوی هم تعهد کرد سالانه دویست بار ابریشم به دربار دولت عثمانی بدهد (بیات، ۴۱۵-۴۱۶). در سال ۱۰۴۳ بار دیگر بین دو دولت ایران و عثمانی جنگ درگرفت که به نتیجه قطعی منجر نشد. در سال ۱۰۴۸ سلطان مراد به کمک محمدپاشا سردار خود، بغداد را محاصره کرد. شاه صفی عازم نجات بغداد شد، لیکن به دلیل سقوط شهر، ناچار تقاضای صلح کرد و در نتیجه بغداد به تصرف دولت عثمانی درآمد. پس از فتح بغداد به دست عثمانی، پیمانی به نام عهدنامه زُهاب در ۱۴ محرم ۱۰۴۹ ق (۱۷ مه ۱۶۳۹ م برابر ۲۷ اردیبهشت ۱۰۱۷ خ) بین ایران و عثمانی بسته شد که به جنگهای طولانی بین آنها پایان داد (بیات، ۴۲۶). سلطان مراد چهارم (۱۰۳۲-۱۵ شوال ۱۰۴۹ ق، ۱۶۲۳-۸ فوریه ۱۶۴۰ م) تنها به فاصله هشت ماه و بیست روز پس از سازش زُهاب مُرد. بنابراین، در درستی مدخل لایدن درباره بازسازی گور سلمان فارسی در هنگام وی، نباید بی‌گمان بود.

ایوان مدائن در ادب فارسی

ابوعباده (ولید بن عبیدالله) بُحُثری (۲۰۶-۲۸۴ ق)، شاعر عرب‌زبان اهل حلب، نخستین شاعری است که ایوان مدائن را دستمایه چامه‌سرایی ساخته‌است. قصیده سینیّه او در ۵۶ بیت، از بیت یازدهم تا پایان به ستایش ایوان کسری و شاهان ایران که در آن فرمان رانده‌اند، پرداخته‌است.

إلى أبيض المدائن عني

حضرت رحلي الهموم فوجهت

«غم و محنت به کلبه من فرود آمد. پس شتر خود به سوی کاخ سفید مدائن راندم.» (حریری، ۱۸)

چه بسا همین قصیدهٔ سینیۀ بُحتری الهام‌بخش شاعران پارسی‌گوی سده‌های پسین، از خیام، انوری و خاقانی تا ملک‌الشعرای بهار در سدهٔ کنونی، در پرداختن به ایوان کسری شده‌باشد.

آن قصر که با چرخ همی‌زد پهلوی
دیدیم که بر کنگره‌اش فاخته‌ای
بر درگهٔ آن، شهان نهادندی رو
بنشسته همی‌گفت کوکو کوکو
خیام نیشابوری

از آسمانۀ ایوان کسری اندر قدر
زمان نیابد جز در عدم ترا بدگوی
ترا رفیع‌تر است آستانۀ درگاه
زمین ندارد جز در شکم ترا بدخواه
انوری ابیوردی

هان ای دل عبرت‌بین! از دیده نظر کن! هان!
یک ره ز ره دجله، منزل به مدائن کن!
ایوان مدائن را آیینۀ عبرت دان!
وز دیده دوم دجله بر خاک مدائن ران!
خاقانی شروانی

عرصۀ ایوان کسری آشیان بوم شد
تا پس از چندی برون شد یزگرد شهریار
دیگرگاهی کشور از امن و امان محروم شد
هم مر او را بخت بد، با تازیان انداخت کار
ملک‌الشعرای بهار

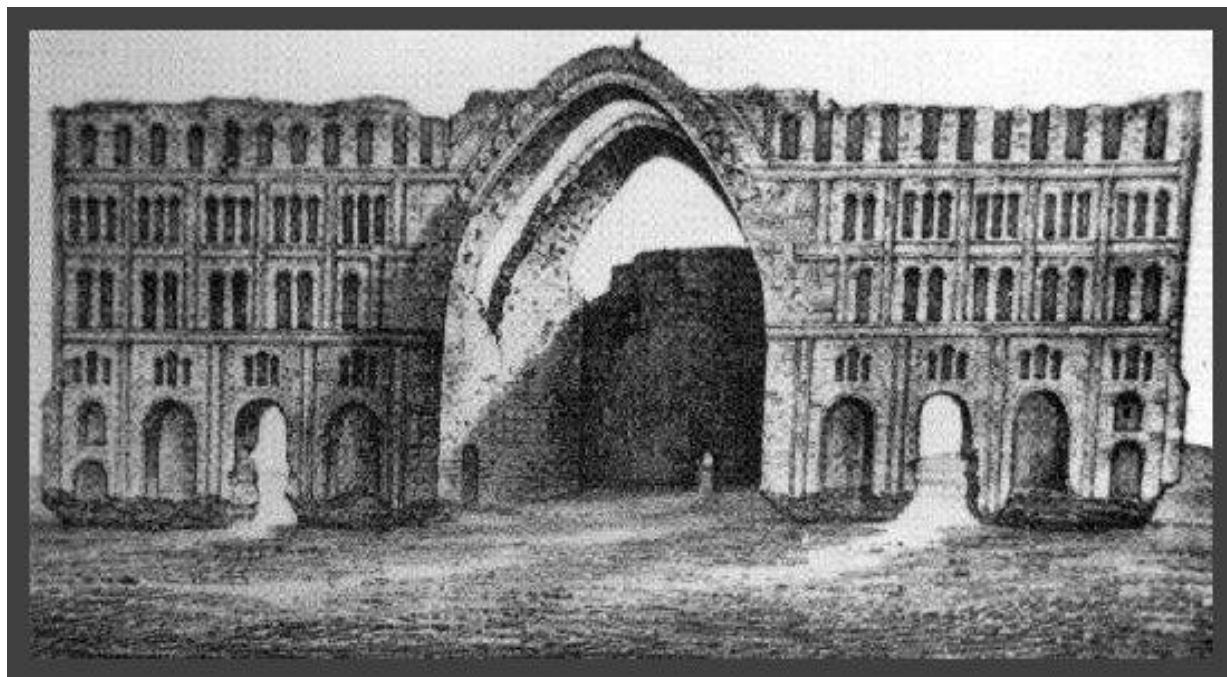
علی‌اصغر حریری شاید نخستین کسی باشد که قصیدهٔ بُحتری را گزارش کرده‌است (۱۳۵۰خ). پس از او، امیرمحمود انوار در سال ۱۳۵۳ در مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات به مقایسهٔ بُحتری و خاقانی شروانی پرداخت (ویرایش دوم و سوم: ۱۳۸۶ و ۱۳۹۷). علی‌مرزبان راد (۱۳۵۶)، یدالله رفیعی (۱۳۸۴) و حمیدرضا مشایخی با همکاری اصغر خوشه‌چرخ (۱۳۹۱) در این باره کار کرده‌اند.

منابع و مأخذ

- بیات، عزیزالله؛ *تاریخ تطبیقی ایران با کشورهای جهان*، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- حریری، علی‌اصغر؛ «قصیدهٔ بُحتری و ترجمۀ آن به نثر و قال یصف ایوان کسری» *مجلهٔ وحید*، فروردین ۱۳۵۰، دورهٔ نهم، شمارهٔ یکم (پیاپی ۸۸)، ص ۱۷-۲۱ و ۱۵۱.
- کرم‌ر. جوئل ل؛ *احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه، انسان‌گرایی در عصر رنسانس اسلامی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵.
- وبگاه دانشگاه تهران (ut.ac.ir).
- وبگاه دانشگاه سوآس لندن (soas.ac.uk).
- وبگاه مپکارتا (mapcarta.com/12526252).
- وبگاه موزۀ متروپلیتن نیویورک (metmuseum.org).
- وبگاه ویکیپدیا (en.wikipedia.org).

پیوست:

ایوان خسرو در آینه تصویر

تصویر ۶) ایوان خسرو، پیش از سیل ۱۲۶۷ خ (نقاشی سروان هارت)

تصویر ۶) ایوان خسرو، پیش از سیل ۱۲۶۷ خ (نقاشی اوژن فلاندن و پاسکال گُست)

تصویر ۷) ایوان خسرو، ۱۲۸۸ خ (مأخذ: وبگاه دانشگاه سوآس لندن)

تصویر ۸) ایوان خسرو، ۱۲۸۸ خ (مأخذ: وبگاه دانشگاه سوآس لندن)

تصویر ۹) ایوان خسرو، ۱۳۱۱ خ (مأخذ: کتابخانه کنگره ایالات متحده)

تصویر ۱۰) آرایه برجسته سیمرغ
یافته‌شده در کاوشهای باستان‌شناسی
در ایوان خسرو
(مأخذ: وبگاه موزه متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۹) آرایه دیواری برجسته گچی و گیاه
یافته‌شده در کاوشهای باستان‌شناسی
در ایوان خسرو
(مأخذ: وبگاه موزه متروپلیتن نیویورک)